

Editorial

Vážené čtenářky, vážení čtenáři,

V tomto čísle SOCIOwebu se zaměřujeme na reflexi vybraných proměn životních drah a přechodových událostí.

Koncept životní dráhy umožňuje zkoumání soukromého i pracovního života z hlediska posloupnosti, časování a významů životních událostí v biografickém, sociálním a historickém čase. Při zkoumání životních drah se vychází z toho, že se jednotlivé události nedějí v životě jedince izolovaně a náhodně, ale mají určitou strukturu a návaznost. *Biografický čas* provazuje jednotlivé události v životě jedince s událostmi, které v jeho životě těmito událostem předcházely a mohly mít vliv na jeho rozhodování, jednání a události v jeho pozdějším životě. *Historický čas* propojuje jednotlivé události v životě jedince s významnými strukturálními a kulturně institucionálními změnami v různých historických obdobích a umožňuje srovnání mezi různými generacemi, které procházely v období těchto změn různými fázemi životního cyklu. A konečně *sociální čas* definuje vliv věkově specifických hodnot a norem, jelikož pozice člověka v životním cyklu je spojována s věkově specifickými životními přechody, sociálními statusy a jejich rolemi. Očekávané vzorce chování jsou však proměnlivé. Při šetření životních drah je tedy důraz položen (z hlediska biografického času) na časování, posloupnost a významy důležitých životních událostí a přechodů, (z hlediska historického času) zejména na období významných strukturálních a kulturně institucionálních změn ve společnosti, a (z hlediska sociálního času) na proměny věkově specifických norem přechodových událostí.

Životní dráhy lze zkoumat *kvantitativně* (posloupnost a časování) i *kvalitativně* (významy). Důrazem na mezigenerační a skupinové rozdíly při studiu životních drah lze vysvětlit strukturálně a institucionálně zakotvené diverzifikace a vytváření nových norem např. partnerských a rodinných uspořádání, způsobů kombinování práce a péče, a z nich vyplývajících potřeb a rizik. Takto lze také propojit *makroúroveň* sociodemografických ukazatelů a *mikroúroveň* životních drah jednotlivců, kde se tyto změny projevují také v dopadech na životní spokojenost, úroveň životní ne/jistoty, konstrukci identit a ukotvení jednotlivců ve významných sociálních vztazích. Tyto procesy a změny jsou totiž zakotveny ve struktuře individuálních životních drah a současně jsou podmíněny historicky a generačně. Změna vzorců chování v jedné fázi životní dráhy určité

populace (či generace) se následně odráží ve struktuře jejího chování v průběhu celé její další historie.

Kvantitativní přístup ve výzkumu životních drah se soustředí na zkoumání individuálních *životních historií (life history)*, jejichž strukturu tvoří životní události, přechody a jejich časové sekvence. Životní historie kladou důraz na faktické události, přechody a časové sekvence, na jejichž základě je možné modelovat syntetické biografie a statisticky odhalovat kauzální vztahy. Koncept životní dráhy je v kvantitativním výzkumu užíván za účelem pochopení toho, kdy a proč dochází k důležitým životním přechodům a událostem v životech jednotlivců, které dále ovlivňují jejich další životní dráhy.

Životní dráhy však není nutné studovat skrze životní historie – skrze posloupnosti a časové rozestupy mezi jednotlivými životními událostmi, které šetří kvantitativní výzkum, ale také (nebo pouze) skrze *životní příběhy (life story)*, které směřují k pochopení ukotvení chování jednotlivců v kulturně a strukturálně definovaných systémech a rozumění (časování) jednotlivých životních událostí jednotlivci, na jejichž zkoumání se soustředí kvalitativní výzkum. Životní události jsou výsledkem chování jednotlivců, které je na individuální úrovni reprezentováno zkušeností, která může být odkryta skrze významy, které těmito zkušenostem jedinci přikládají. Životní příběhy tak přispívají k pochopení, jak jsou životní přechody a události zažívány. Skrze životní příběhy pak můžeme odkrývat příčinné mechanismy životních událostí na základě analýzy významů zkušeností definovaných v subjektivních termínech.

Na začátek jsme zařadily článek Radky Dudové, která představuje možné způsoby, přínos a charakter zkoumání životních příběhů, které zůstávají ve výzkumu životních drah a přechodových událostí vedle kvantitativního zkoumání životních historií marginalizovaným a neřídko opomíjeným přístupem. Zuzana Uhde si následně klade otázku, jaké nové výzvy a požadavky klade na zkoumání proměn životních drah v pozdně moderních společnostech globalizace a kosmopolitismus. Na příkladu migrace jako přechodové události ukazuje na potenciál, který může mít reflexe proměn biografií v éře globalizace na empirické zakotvení kritické reflexe doby kosmopolitismu a rozvinutí uznání marginalizovaných aktérů. Hana Maříková a Marta Vohlídalová v dalším článku analyzují za pomoci kvantitativní analýzy historie událostí (event history analysis) jinou přechodovou událost, a sice rozchod manželství

či partnerství. Kladou si otázku po míře rizika rozpadu různých typů partnerství. Na základě své analýzy dospívají k závěru, že nesezdaná soužití nejsou v české společnosti záležitostí posledních 20 let, ale tvoří jednu z důležitých forem partnerského soužití, která sice někdy plní etapu předcházející uzavření manželství, jindy jsou však dlouhodobou formou soužití. V následujícím článku se Marta Vohlídalová soustředí na to, jak hodnotí dopady rozvodu nebo rozchodu na různé oblasti života mužů a ženy, kteří mají s rozvodem nebo rozchodem osobní zkušenost. Kromě odlišného prožívání dopadů rozpadu partnerství muži a ženami poukazuje i na odlišnosti v prožívání této přechodové události v souvislosti s ne/přítomností dětí v domácnosti a typu partnerského soužití. Alena Křížková a Lenka Formánková se ve svém článku soustředí na aktuální problematiku důsledků ekonomické krize na postavení mužů a žen na trhu práce, na které nahlíží analýzou retrospektivních údajů o pracovní dráze českých mužů a žen. Jejich analýza prokázala nárůst rizika nezaměstnanosti a dlouhodobé nezaměstnanosti, resp. problémů nalézt nové zaměstnání a tak nezaměstnanost ukončit, a to zejména v případě žen s nižším než středoškolským vzděláním, žen po rodičovské, absolventek škol a také v případě mužů s nízkým vzděláním a v málo kvalifikovaných zaměstnáních. Kromě toho odhalily také početní růst nejistých typů práce, které jsou nabízeny zejména ženám a které nezřídka vedou k opětovné nezaměstnanosti a nestabilitě na trhu práce. Hana Hašková se závěrem zaměřuje na problematiku návratu matek s malými dětmi na trh práce v průběhu posledních padesáti let. Na základě analýzy stejného dotazníkového šetření zaměřeného na šetření životních historií, kterého využily pro své články i některé z ostatních výše uvedených autorek (Maříková, Vohlídalová, Křížková a Formánková), identifikovala specifika českého refamilializačního modelu, která zahrnují intenzivní růst podílu matek s dětmi mladšími 10 let v domácnosti, pokles dostupnosti předškolních zařízení, která jsou nahrazována rodinnými řešeními péče o děti, a relativně vysoký podíl pracujících pouze občasné (na krátkodobé pracovní smlouvy, brigádně, apod.) mezi matkami dětí mladších 15 let. Takové pracovní uplatnění oslabuje jejich vyjednávací pozici, současné i budoucí příjmy, postavení, a tak i možnosti rozhodování (nejen) na trhu práce a přispívá tak k genderovým nerovnostem ve společnosti.

Hana Hašková a Radka Dudová

radka.dudova@soc.cas.cz

hana.haskova@soc.cas.cz

Prosincové číslo Sociowebu se bude věnovat zdrojům a managementu sociálněvědních dat.

« Teorie pro všechny »

»

Kvalitativní výzkum životních drah: life stories a biografický výzkum

Klíčová slova: metodologie, práce, rodina

Přístup *life-course*, neboli zkoumání životních drah, je interdisciplinární přístup zaměřený na studium lidských životů mezi narozením a smrtí, který se rozvinul v minulých čtyřiceti letech, a to zejména v oblasti společenských věd – antropologii, demografii, ekonomii, sociologii a vývojové psychologii. Velký podíl na jeho rozvinutí měl rozvoj kvantitativních longitudinálních či lépe panelových výzkumů v sociálních vědách. Přístup se zaměřuje na změny, ke kterým dochází v průběhu lidských životů – zejména přechody mezi různými stavy – a to v dlouhodobém horizontu (od dětství do stáří). Životní dráhy jsou studovány nejen z perspektivy osobních charakteristik a individuálních akcí či motivací, ale v širším kontextu historických a institucionálních změn.

V průběhu rozvoje této subdisciplíny bylo sepsáno několik vlivných učebnic a začalo být vydáváno několik časopisů zaměřených na *life-course research*. Ty ale pokrývají hlavně kvantitativní přístupy k tomuto zkoumání (Mayer 2009). Přístup *life-course* je založen převážně na použití kvantitativních metod výzkumu – a to často velice sofistikovaných. Kvalitativní metodologie je zde jakousi popelkou, ve většině učebnic a sborníků je jí vyhrazena jedna či dvě kapitoly, pokud vůbec nějaké. Přesto ale kvalitativní metodologie v podstatě stála u zrodu samotného přístupu zkoumání životní dráhy či životního příběhu jako celku v sociologii – vzpomeňme například na Thomasův a Znanieckého výzkum, zaměřený na životní příběhy polských rolníků migrujících do USA. Paralelně s rozvojem složitých statistických metod docházelo v *life-course* přístupu i k rozvíjení a využívání metod kvalitativních. Jedná se o zkoumání životních příběhů, biografii či autobiografií, zaměřeného na hledání a interpretaci významů jednotlivých životních fází a přechodů mezi nimi, přičemž základem je individuální životní příběh vyprávěný komunikačním partnerem/partnerkou.

Zkoumání životních příběhů (*life stories*) je podle některých autorů alternativou ke klasickému zkoumání životních drah: pozornost je věnována nejen tomu, jak jsou životní dráhy určité generace ovlivněny určitými historickými událostmi či socioekonomickými strukturami, ale

také tomu, jak se mezi sebou liší různé skupiny v rámci jedné generace, jak různí lidé reagují na stejné události či změny odlišně, jak je odlišně prožívají a interpretují v závislosti na jejich výchozích podmínkách (Cohler a Hostetler 2004). Cílem je přitom získat přístup k perspektivě samotného aktéra: jeho hodnotám, definicím situací a jeho vlastnímu chápání sociálních procesů a pravidel, které je výsledkem jeho socializace a životních zkušeností (Bertaux a Kohli 1984). Jedná se tedy o přesun pozornosti od samotných událostí v lidském životě, které mohou být statisticky zpracovány, ke snaze pochopit, jak lidé sami tyto události vnímají, jaké významy jim přiřkládají a jak je zakoušejí – a tím pádem se pokusit vysvětlit, proč (a proč právě v ten daný čas) k dané životní události (či přechodu z jedné životní fáze do druhé) dochází.

Při kvalitativním zkoumání životních drah máme k dispozici celou řadu metod a technik, které v podstatě vycházejí z tradic kvalitativního výzkumu jako takového, od focus groups přes polostrukturované rozhovory až ke hloubkovým a biografickým rozhovorům. Jednou z nejčastěji používaných a nejvíce rozpracovaných metod kvalitativního výzkumu při studiu životních drah, zejména v sociologii a v historii, je metoda „life stories“, tj. analýza vyprávění životních příběhů získaných zpravidla technikou rozhovoru s komunikačním partnerem či partnerkou (Bertaux a Kohli 1984); proces a výsledek vyprávění životního příběhu také bývá nazýván „life review“ (Clausen 1998), případně se hovoří o „biografické metodě“ či „biografickém dotazování“. Tato metoda má velmi blízko k historické metodě „oral history“ neboli orální historie, která se zaměřuje zejména na zkoumání dějin 20. století za použití vyprávěných životních příběhů, zpravidla v podobě dlouhých rozhovorů (Bennett 1983)

Metoda „life story“ či „životního příběhu“ je založena na vyprávění aktéra (dotazovaného, komunikačního partnera) o svém vlastním životě či jeho části. Jedná se tedy o autobiografické vyprávění vytvářené v interakci s výzkumníkem. Od jiných typů interpretativního kvalitativního výzkumu či od jiných typů rozhovorů metodu „životních příběhů“ odlišuje zejména to, že je zaměřená na způsob, jakým aktéři konstruují význam dlouhodobých procesů, tj. celého svého života (celoživotní konstrukce významu) (Bertaux a Kohli 1984); a že propojuje individuální příběhy s historickými událostmi, institucionálními změnami a přechody mezi systémy. Biografie není jen suchým převyprávěním minulosti – propojuje se v ní minulost s přítomností a s budoucností, jelikož dotázaný/á vypráví svůj životní příběh ze své současné perspektivy, přičemž může hodnotit a přiřkládat významy událostem úplně jinak, nežli to činil/a v době, kdy k nim docházelo, nebo v dalších životních obdobích (Clausen 1998). Zároveň zahrnuje i určitý horizont budoucnosti – očekávání, co se stane či kam bude jeho či její život směřovat. V průběhu vyprávění tím, jak se svůj životní příběh pokouší zprostředkovat druhému, dotázaný/á v podstatě dává smysl

svému vlastnímu životu, interpretuje jej jako celek a vytváří z něj příběh.

Narativní přístup či biografická sociologie vychází z teze, že lidé, při budování vlastní identity, konstruují smysl svého života – a tento „smysl“ má zpravidla podobu příběhu. Singer (2004) ho nazývá „narativní identitou“. Narativní identita dává vlastnímu životu určitý stupeň jednoty a cíle, ve shodě s konvencemi, jimiž se řídí vyprávění příběhů v dané kultuře a společnosti (McAdams 2005). Životní dráha je tedy v tomto významu psychosociální konstrukcí, nikoli objektivním popisem po sobě následujících životních etap a událostí. Situace biografického rozhovoru je umělým navozením situace vyprávění životního příběhu, kdy je vypravěč nucen vytvořit a prezentovat svou narativní identitu v interakci s výzkumníkem.

Výsledek vyprávění závisí na interakci aktéra či aktérky s výzkumníkem/výzkumníci a nemůže tedy být neutrálním procesem zbaveným možných ovlivnění. Toto vyprávění se liší od „přirozeného“ vyprávění životního příběhu – výzkumník/výzkumnice do něj vstupuje jako specifický typ publika, navíc často dává vyprávění strukturu, pokládá doplňující otázky tak, aby se dopátral/a toho, co je předmětem jeho/jejího studia (Clausen 1998). Rozhovor nemůže poskytnout zrcadlovou reflexi objektivní reality, ale je interakcí mezi tazatelem/tazatelkou a dotazovaným/dotazovanou, v níž oba účastníci vytvářejí a konstruují narativní verze sociálního světa. Právě díky tomu může výzkumník/výzkumnice proniknout k významům, jež lidé přiřkládají svým zkušenostem a sociálním světům. Interview není ani neutrálním prostředkem získávání informací o realitě, ani zdrojem zkraslení této reality – místo toho je prostorem a příležitostí pro vytváření vědění.

Otázka míry subjektivity a objektivnosti v tomto typu výzkumu ztrácí smysl. Ve skutečnosti mezi oběma pozicemi není (nebo by neměl být) zásadní předěl, jelikož i při zkoumání subjektivity si musíme uvědomovat, že jedinci žijí uvnitř sociálních či kulturních rámců, které ovlivňují jejich vnímání významů. A při zkoumání objektivních struktur není možné zapomenout, že tyto struktury jsou výsledkem procesů vycházejících ze souborů „subjektivních“ jednání či přiřkládání významů. Michaela Potančoková ukazuje, že subjektivní významy a interpretace v životních příbězích jsou sociálně konstruované – odrážejí sociální realitu skrze osobní zkušenost. Jedná se tudíž o inter-subjektivní konstrukty; a tyto sociálně sdílené významy nám mohou říci mnohé o sociálních a kulturních kontextech, ve kterých lidé žijí (Potančoková 2005). Takto je možné skrze zkušenosti a interpretace jednotlivce dosáhnout na hlubší struktury žitého světa, na normy či kulturní rámce, které hrají zásadní roli při formování a ovlivňování současných životních drah (například dozvědět se něco o normách určujících v dané společnosti „správné“ časování vstupu do manželství).

Existují různé postupy sběru dat (tj. získávání biografických příběhů), a také existují různé návody, jak postupovat při jejich analýze. Zvolený design výzkumu závisí na výzkumné otázce a cíli, ke kterému chce výzkumník či výzkumnice dojít, na daném tématu a možnostech, které má k dispozici. Pro jejich přehled zde bohužel nemáme prostor.

Závěrem je třeba zdůraznit, že kvalitativní zkoumání životních příběhů je jednou z možností, jak zkoumat životní dráhy, přičemž důraz je kladen na zkoumání zkušeností, významů a interpretací událostí v životě člověka či určité skupiny lidí. Jedná se vždy o vyprávění subjektivního příběhu, konstruovaného vypravěčem či vypravěčkou v určitých podmínkách. Výhodou oproti kvantitativním postupům při zkoumání životních drah je ale právě toto: namísto promítání našich teoretických konstrukcí o průběhu životní dráhy (a každá sebestopracovanější teorie je vždy takovouto konstrukcí) je dáno slovo samotným aktérům/aktérkám a jejich vlastním konstrukcím jejich životů v průběhu času (McAdams 2005).

Literatura:

Bennett, J. 1983. "Human Values in Oral History." *Oral History Review* 11 (1): 1-15. January 1, 1983
<http://ohr.oxfordjournals.org/content/11/1/1.short>

Bertaux, D., a M. Kohli. 1984. "The Life Story Approach: A continental view." *Annual Review of Sociology* (10): 215-237.

Clausen, J. A. 1998. "Live Reviews and Life Stories." Pp. 189-212 in: J. Z. Giele, G. H. Elder (ed.) *Methods of Life Course Research: Qualitative and Quantitative Approaches*. London: Sage.

Cohler, B. J., a A. Hostetler. 2004. "Linking Life Course and Life Story." Pp. 555-576 in: J. T. Mortimer, M. J. Shanahan (ed.) *Handbook of the Life Course*. New York: Springer.

Mayer, K. U. 2009. "New Directions in Life Course Research." *Annual Review of Sociology* (35): 413-433.

McAdams, D. P. 2005. "Studying Lives in Time: A Narrative Approach." Pp. 237-258 in: R. Levy, P. Ghisletta, J.-M. L. Goff, D. Spini, E. Widmer (ed.) *Towards an Interdisciplinary Perspective on the Life Course*. Oxford: Elsevier.

Potancoková, M. 2005. *The need for biographical research in demography*. RTN meeting paper, Vienna, Austria.

Singer, J. A. 2004. "Narrative identity and meaning Making Across the Adult Lifespan. An introduction." *Journal of Personality* (72): 437-459.

Radka Dudová

Radka.Dudova@soc.cas.cz

Tento článek byl napsán s podporou grantového projektu Grantové agentury ČR „Proměny forem a uspořádání partnerského a rodinného života z hlediska konceptu životních drah“, č. P404/10/0021.

»

Proměňující se biografie v době kosmopolitismu

Klíčová slova: migrace, gender, nerovnosti

Feministický sociologický výzkum se v posledních dvou dekadách stále více zaměřuje na empirické zkoumání průvodních jevů ekonomické a kulturní globalizace, kterými jsou např. feminizace vykořisťování a chudoby, feminizace migrace a ekonomické migrace, postkolonialismus, ustavování transnacionálních sítí ženských organizací a globálního feministické hnutí, transnacionální praktiky péče, transnacionalizace intimního a rodinného života, globální sexuální průmysl a obchod s lidmi či vliv environmentálních změn na postavení žen atd. Podle sociologa Roberta Fina „[] nežijeme ještě v kosmopolitní době, ale žijeme v době kosmopolitismu. [...] Dobu kosmopolitismu je možno spíše chápat jako normativní perspektivu pro nahlédnutí možností a nutností naší doby než jako objektivní charakteristiku doby samé.“ (Fine 2011: 58) Naše současnost tedy není kosmopolitní ve smyslu uznání univerzálního lidství a práv a současně s ohledem na partikulární odlišnosti, jinými slovy ve smyslu realizace kosmopolitní formy práva, jak zdůrazňuje Fine. Naše současnost již ale vstoupila do doby kosmopolitismu a globalizuje se prostřednictvím transnacionalizace a globalizace ekonomických struktur a kulturních praktik, jak ukazuje Leslie Sklair (2002) či William Robinson (2009).

Výzvy, které před sociální výzkum staví doba kosmopolitismu, kladou rovněž nové požadavky na zkoumání proměn životních drah v pozdně moderních společnostech. Feministické badatelky upozorňují na nové fenomény transnacionálního dětství (Orellana, Thorne, Chee, Lam 2001), transnacionálního mateřství (Hondagneu-Sotelo, Avila 2006) a další. Zintenzivňující se transnacionální praktiky se stávají žitou součástí každodenního života individuálních a kolektivních aktérů (srov. Burawoy a kol. 2000). Výzkum této nové dialektiky mezi makropolitikou globálního kapitalismu a mikropolitikou každodenního života je důležitým krokem pro pochopení utvářející se kosmopolitní společnosti (srov. Beck 1999).

Jakkoli se tyto změny netýkají pouze migrujících osob, život v migraci je exemplárním příkladem

těchto změn. Transnacionální praktiky migrace plasticky ukazují vliv globálních ekonomických struktur na podmínky realizace životních fází a proměny biografických vzorců. Současné vzorce migrace je nutné chápat jako průvodní jev globalizace, kterou Robinson vymezuje jako čtvrtou vývojovou fázi kapitalistického systému, která se prosazuje od 70. let 20. století a po pádu sovětského bloku byla potvrzena jako rodící se kvalitativně nová fáze kapitalistického systému charakteristická transnacionalizací produkce a akumulace kapitálu (Robinson 2009). Transnacionalizace produkce dává impuls také novým "flexibilním" formám organizace a řízení. Flexibilní a pohyblivý je zde nejen kapitál, ale i práce, což v důsledku znamená, že pracující se pro kapitál stávají zcela nahraditelní. Dochází tak k rozpojení cyklů produkce a sociální reprodukce. Dnes tedy nelze migraci jednoduše vysvětlit v mezinárodním rámci. Pohyb lidí je zde sice charakterizován pohybem přes hranice jednotlivých států, odehrává se ovšem mezi regionálními celky a je součástí globální společenské dynamiky charakteristické intenzivním šířením kapitalismu – ve smyslu tendence ke ztracení všech aspektů společenského života –, silícím transnacionálním propojením společenských vztahů a utvářejícím se kosmopolitním kulturním prostorem.

Důvody migrace jsou různé, migrace ale není ve většině případů svobodnou volbou a odráží dlouhodobý vývoj globální ekonomiky, který způsobil rozpad státního veřejného sektoru zejména v rozvojových a nejchudších zemích světa i ekonomický a sociální regres v zemích bývalého sovětského bloku. Rozvinuté státy současně z tohoto vývoje disproporčně profitují jak prostřednictvím dováženého levného spotřebního zboží, tak prostřednictvím strukturálně vynucené migrace, která pro tyto státy představuje zdroj levné pracovní síly. Sociologické výzkumy upozorňují, že v současnosti ekonomická migrace daleko převyšuje migraci politických i válečných uprchlíků (srov. Kofman a kol. 2000). Globální ekonomický systém ovšem není pouze příčinou migrace v jejích počátcích, v zásadních rysech také spoluutváří možnosti realizace individuálních životních plánů: "Všechny naše plány narušila náhlá celosvětová krize a nakonec oba zůstaváme bez práce. Všechny naše snahy najít si práci naráží na nepřekonatelnou propast českého zákonodárství. Je to kvůli tomu, že na území České republiky nemáme trvalý pobyt. Vracet se na Ukrajinu nemá smysl, jelikož krize tam má ještě horší dopad," píše Sergej, který emigroval z Ukrajiny do ČR, aby mohl uživit svoji rodinu (EKS 2009: 55). Restriktivní imigrační politiky pak pomáhají udržet marginalizované postavení cizinců, stejně jako síť "klientských agentur". Zneuznání, kterému jsou cizinci vystaveni, už Hannah Arendt pojmenovala jako odepření nejzákladnějšího práva mít práva (Arendtová 1996). Zkušenost migrace tak narušuje základní sebeocení jedince. Jana Litvinova, která do České republiky emigrovala z Běloruska, píše: "Překvapilo mě velké množství žen, které tam [do uprchlického tábora] přijely prostě v bezvýchodné situaci,

hledat práci, i to, že už dopředu byly ochotné připustit, že jsou lidmi druhé kategorie" (EKS, Životy těch druhých: 40).

Fenomenologie migrace umožňuje artikulaci negativních aspektů této zkušenosti, kterou je možné nejprve zobecnit do té míry, do jaké odráží možnosti a limity dané sociálními strukturami, v jejichž rámci aktéři jednají, jež ovšem následně svým jednáním přetvářejí. Zachycení zkušenosti migrace tak nejen osvětluje proměnu biografii v éře globalizace, ale také umožňuje empiricky zakotvit kritickou reflexi doby kosmopolitismu stejně jako identifikovat pozitivní fragmenty, na jejichž základě je možné uznání marginalizovaných aktérů kosmopolitní společnosti rozvinout.

Literatura:

Arendtová, Hannah 1996 (orig. 1951). *Původ totalitarismu*. Praha: Oikoymenh.

Beck, Ulrich. 1999. „Introduction: The Cosmopolitan Manifesto.“ Pp. 1–18 in týž. *World Risk Society*. Cambridge: Polity Press.

Burawoy, Michael a kol. 2000. [Global Ethnography: Forces, Connections, and Imaginations in a Postmodern World](#). Berkeley & Los Angeles: University of California Press.

EKS. 2009. *Deník migranta, deník migrantky*. [Naposledy navštíveno 18. 10. 2011]. Dostupné na http://www.ekscr.cz/content/files/Denik_migranta_migrantky_email.pdf

EKS. *Životy těch druhých aneb osudy cizinek žijících v ČR*. [Naposledy navštíveno 18. 10. 2011]. Dostupné z: <http://www.ekscr.cz/content/files/Katalog.pdf>

Fine, Robert. 2011. *Kosmopolitismus. Základní ideje globálního uspořádání*. Praha: Filosofia.

Hondagneu-Sotelo, Pierrette; Avila, Ernestine. 2006. „I'm Here, But I'm There': The Meanings of Latina Transnational Motherhood.“ Pp. 254–265 in Zimmerman, Mary K., Litt, Jacquelyn S., Bose, Christine E. (eds.). *Global Dimensions of Gender and Care*. Stanford: Stanford University Press.

Kofman, Eleonore; Phiacklea, Annie; Raghuram, Parvati; Sales, Rosemary. 2000. *Gender and International Migration in Europe. Employment, Welfare and Politics*. London: Routledge.

Robinson, William I. 2009. *Teorie globálního kapitalismu*. Praha: Filosofia.

Sklair, Leslie. 2002. *Globalization. Capitalism and its Alternatives*. Oxford: Oxford University Press.

Orellana, Marjorie Faulstich; Thorne, Barrie; Chee, Anna; Lam, Wan Shun Eva. 2001. "Transnational Childhoods: The Participation of Children in Processes of Family Migration." *Social Problems*, Vol. 48, No. 4: 572–591.

Článek byl vypracován s podporou výzkumného projektu financovaného GAČR „Proměny forem a uspořádání partnerského a rodinného života z hlediska konceptu životních drah“ (č. P404/10/0021).

»

Nestabilita partnerských soužití: rozpady kohabitací a rozvody manželství

Klíčová slova: gender, rodina

Česká republika se v současné době se svou úhrnnou rozvodovostí v hodnotě 47 % (ČSÚ 2010) řadí (nejen) v evropském měřítku mezi země s nejvyšší úrovní rozvodovosti. Vzhledem ke stále rostoucí oblíbenosti kohabitací (tj. nesezdaných soužití) zejména mezi mladými lidmi a rozvedenými (ČSÚ 2004) a také s ohledem na to, že kohabitace představují ve srovnání s manželstvím méně stabilní formu soužití (Seltzer 2000), však můžeme očekávat, že podíl dlouhodobých partnerských vztahů, které končí neúspěchem, je daleko větší, než ukazují oficiální statistiky rozvodovosti.

Zmíněná vyšší „křehkost“ kohabitací oproti manželstvím bývá vysvětlována fungováním práva spolu s fungováním hodnotového a normativního rámce dané společnosti. Manželství bývá často preferováno institucionálním nastavením (např. v podobě rodinné a sociální politiky, daňovým systémem apod.), které nepochybně odráží kulturní hodnoty a zvyklosti dané společnosti a má na ně zpětně také nemalý vliv. Manželství je legislativně a normativně zakotveno a z tohoto pohledu mohou kohabitace představovat tzv. „nekompletní instituci“ (Nock 1995). K nesezdanému soužití se nepojí tolik sociálních norem jako k manželství a o jeho konkrétní podobě tak partneři častěji vyjednávají. Kohabituující lidé mají také menší podporu svého okolí a podle některých studií disponují nižšími materiálními i sociálními zdroji (Bumpass, Lu 2000).

Ačkoliv řada zahraničních studií ukazuje, že předmanželské kohabitace jsou spojeny s vyšším rizikem rozpadu manželství (např. Bumpass, Lu 2000), tato souvislost je dána také specifickým kulturním kontextem. Podle Liebroer a Dourleijn (2006), které porovnávaly vliv předmanželské kohabitace na rozvodovost manželství v 21 evropských zemích, se ukázalo, že v těch zemích, kde je předmanželská kohabitace

běžnou praxí, stabilitu manželství nijak neovlivňuje. Naopak v zemích, kde je předmanželská kohabitace spíše výjimečná (jižní Evropa), riziko rozvodu skutečně zvyšuje.

Otázku, jak stabilní jsou nesezdaná soužití v porovnání s manželstvími, jsme si položily, když jsme analyzovaly data z kvantitativního výzkumu „Životní dráhy 2010“, jehož sběr proběhl na přelomu let 2010 a 2011 a zahrnoval celkem 4010 respondentů. Údaje o partnerské historii respondentů byly sbírány retrospektivně.

Při rozboru dat vycházíme z analýzy historie událostí („event history“; Pakosta, Fučík 2009), která zahrnuje statistické postupy modelující funkci přežití. Zjednodušeně řečeno se jedná o pravděpodobnost, že v daném čase dojde ke sledované události, zde k rozvodu či rozchodu. Důležitou roli v tomto typu analýz hraje tzv. cenzorování. V této analýze byla data cenzorována zprava, což znamená, že u daného pozorování (respondenta/respondentky) během doby sledování k dané události (rozvodu nebo rozchodu) nedošlo. V případě analýzy rozvodů byla cenzorována pozorování, kdy respondent či respondentka v současné době žije v manželství, nebo kdy bylo manželství ukončeno jinak než rozvodem. Celkem do této analýzy vstoupilo 2236 dotázaných. V případě nesezdaných soužití byla cenzorována pozorování, kdy dotazovaní v nesezdaném soužití v době interview žili a také případy kohabitací ukončených vstupem do manželství, což bylo celkem 1218 osob.

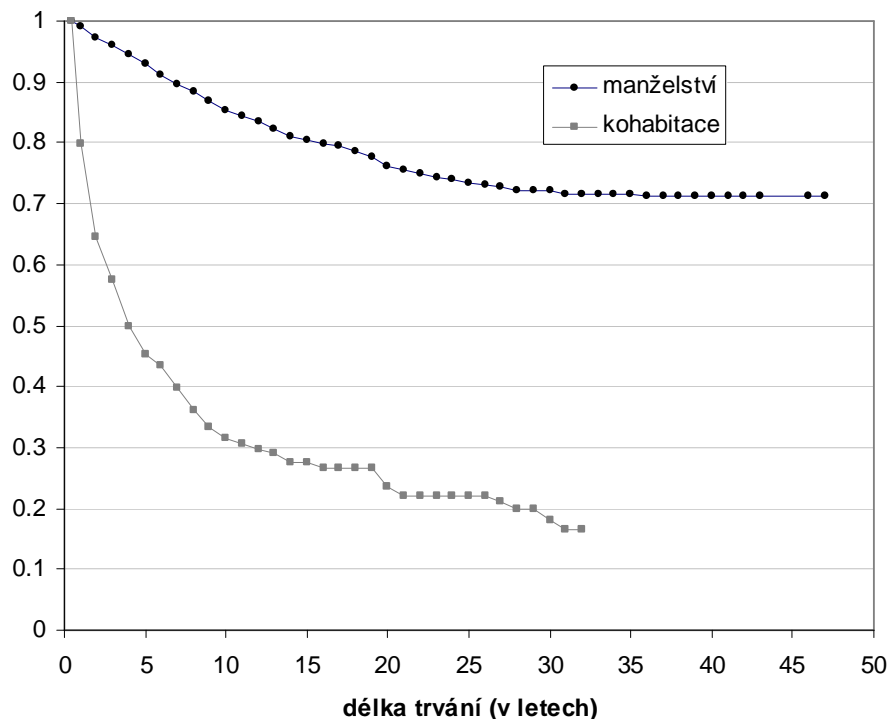
Elementární a hrubé srovnání míry stability nesezdaných soužití v porovnání s manželstvími poskytuje základní rozložení frekvencí způsobu ukončení partnerských vztahů, které vstupovaly do naší analýzy. Zatímco rozvodem bylo ukončeno 21,9 % analyzovaných manželství (78,1 % manželství v době šetření stále pokračovalo, případně bylo ukončeno jinak než rozvodem), v případě nesezdaných soužití skončilo rozpadem celkem 36,6 % všech sledovaných vztahů. Z tohoto značně zjednodušeného pohledu se tedy zdá, že nesezdaná soužití skutečně představují méně stabilní životní formu než manželství. Nelze však opomenout skutečnost, že nemalý podíl nesezdaných soužití (35,2 %) představovaly předmanželské kohabitace, které předcházely vstupu do manželství. [1] Neukončených bylo v době výzkumného šetření 28,2 % sledovaných nesezdaných soužití.

Podrobnější porovnání míry stability nesezdaných soužití a manželství v čase umožnilo srovnání průběhu rizika rozpadu těchto vztahů s pomocí Kaplan-Meierovy křivky přežití, které ilustruje graf 1. Ten ukazuje, že manželství a nesezdaná soužití se od sebe výrazně odlišují, pokud jde o jejich dynamiku, přičemž porovnání křivek přežití potvrdilo, že nesezdaná soužití představují křehčí životní formu než manželství.

V případě manželství zaniklo do 5. roku trvání rozvodem 10 % svazků, dalších 10 % svazků se pak rozvedlo mezi 5.-15. rokem jejich trvání. Oproti tomu v případě nesezdaných soužití bylo v prvních pěti letech ukončeno rozchodem více než 55 % těchto vztahů a mezi 5.-10. rokem

trvání skončilo dalších 10 % těchto vztahů. Naše zjištění přitom přibližně odpovídají i zjištěním zahraničních studií. Podle Bumpasse a Sweeta (1989) končí rozpadem do dvou let trvání 29 % kohabitací, ale pouze 9 % sňatků.

Graf 1: Odhady funkce přežití – kohabitanace (nesezdaná soužití) a manželství



Zdroj: Životní dráhy 2010, metoda: Kaplan-Meier

Jak bylo již řečeno výše, velká část nesezdaných soužití později ústí do manželství. Zastavme se zde proto také u tohoto fenoménu, který bývá považován za charakteristický rys partnerského života současné mladé generace. Naše data ukázala, že předpoklad, že se tento fenomén váže výhradně k nejmladší generaci, je mylný, protože mezi jednotlivými generacemi překvapivě neexistuje rozdíl v rozšíření předmanželských kohabitací. Když jsme porovnály čas, kdy spolu manželé začali bydlet, s časem, kdy uzavřeli sňatek, ukázalo se, že určitou, byť krátkou dobu před svatbou spolu žilo zhruba 20 % všech dotázaných lidí se zkušeností s manželstvím (obdobný vztah přitom platil i v případě, že jsme porovnávaly jednotlivé sňatkové kohorty). Výrazným způsobem se však v mezigenerační perspektivě proměnila doba trvání těchto předmanželských kohabitací, která se u mladé generace výrazně prodlužuje. Zatímco generace narozené v 50. a 60. letech kohabitovaly před vstupem do manželství přibližně 5 měsíců, u generace narozené v 70. letech to bylo v průměru 14,3 měsíce a u nejmladší generace narozené v 80. letech dokonce 17,3 měsíců.

Naše zjištění poukazují na skutečnost, na kterou upozornili už Možný s Rabušicem (1992), že předmanželské kohabitanace nejsou v českém

prostředí ničím novým a běžně je praktikována i starší generace snoubenců. Oproti manželstvím vykazují sice nižší míru stability, ale protože část kohabituujících lidí uzavře později manželství, dá se tvrdit, že se v této fázi oddělují perspektivní vztahy od těch méně perspektivních. [2] Na „zvýšenou křehkost“ kohabitací nelze z této perspektivy nahlížet negativně. Dalším důležitým zjištěním je, že intenzita rozpadů nesezdaných soužití statisticky významně klesá v případě pozdějších vstupů do tohoto typu vztahů. Kohabitanace se v prostředí české společnosti stávají nepochybně důležitou a neopominutelnou formou partnerského soužití, která v ní plní jak funkci „manželství na zkoušku“, tak začíná plnit funkci „faktického manželství“.

Literatura:

Bumpass, L., H. H. Lu. 2000. „Trends in cohabitation and implication for childrens` family context in the United States.“ *Population Studies* 54 (1): 29-41.

Bumpass, L. L., J. A. Sweet. 1989. „National estimates of cohabitation“. *Demography* 26 (4): 615-625.

ČSÚ. 2010. *Vývoj obyvatelstva ČR v roce 2009.*

Dostupné z <http://www.czso.cz/csu/2010edicniplan.nsf/p/4007-10> (staženo 30.8.2011)

Liefbroer, A. C, E. Dourleijn. 2006. „Unmarried Cohabitation and Union Stability: Testing the Role of Diffusion Using Data from 16 European Countries“. *Demography* 43 (2): 203-221.

Možný, I., L. Rabušic. 1992. „Unmarried Cohabitation in Czechoslovakia.“ *Czechoslovak Sociological Review* 28 (August): 107-117.

Nock, S. L. (1995). A comparison of marriages and cohabiting relationships. *Journal of Family Issues* 16: 53-76.

Oppenheimer, V. K. 1988. „A Theory of Marriage Timing“. *American Journal of Sociology* 94 (3): 563-591.

Pakosta, P., P. Fučík 2009. „Vybrané metody analýzy panelových dat“. *Data a výzkum – SDA Info* 3 (1): 77-96.

Seltzer, J. 2000. „Families Formed outside of Marriage“. *Journal of marriage and the Family* 62 (4): 1247-1268.

[1] Tato pozorování byla v analýze cenzorována momentem uzavření sňatku.

[2] Podle jedné z variant teorie sociální směny kohabituující lidé v tzv. „manželství na zkoušku“

investují do vztahu méně, než je nutné investovat do manželství, což usnadňuje rozpad kohabitací po relativně krátké době jejich trvání. Tento proces Oppenheimer (1988) označuje za „weeding“, tedy za jakési „odplevelení“. Vztahy nízké kvality nemají šanci „přežít“, proto je ukončena jejich existence a přežívají jen ty „kvalitní“, resp. perspektivní.

Hana Maříková, Marta Vohlídalová

Hana.Marikova@soc.cas.cz

Marta.Vohlidalova@soc.cas.cz

Text vznikl v rámci řešení grantového projektu Grantové agentury ČR „Proměny forem a uspořádání partnerského a rodinného života z hlediska konceptu životních drah“, č. P404/10/0021

»

Muži, ženy a dopady rozpadů partnerských vztahů

Klíčová slova: rodina, gender

Jak bylo již řečeno v předchozím článku, ČR je zemí s jednou z nejvyšších úrovní rozvodovosti v EU a zkušeností rozchodu nesezdaného soužití nebo rozvodu projde za svůj život nemalý podíl mužů a žen. Nabízí se proto otázka, jaké mají rozvody a rozchody dopady na životy lidí?

V článku se zaměřím na to, jak hodnotí dopady rozvodu a rozchodu na různé oblasti života lidí, kteří mají s rozvodem/ rozchodem osobní zkušenost. Položím si otázku, do jaké míry je vnímání dopadů rozvodu a rozchodu ovlivněno pohlavím a charakteristikami, jako vzdělání a přítomnost dětí. Vycházím zde z dotazníkového šetření „Životní dráhy 2010“, které proběhlo na přelomu let 2010 a 2011 a zahrnovalo celkem 4010 respondentů.

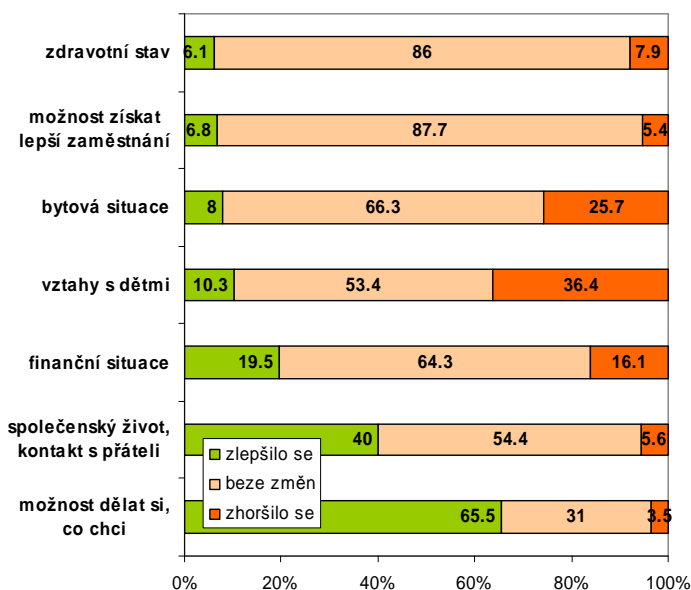
Statistiky a výzkumy ukazují, že v procesu rozvodu a rozpadu partnerského vztahu a jeho vnímání a prožívání existují výrazné genderové diference. Asi nejzřetelnějším rozdílem je skutečnost, že ženy podávají žádost o rozvod častěji než muži (v současnosti podává žena žádost o rozvod ve více než 2/3 případů). Také samotné prožívání rozchodu a percepce příčin rozpadu partnerského vztahu jsou kromě jiných charakteristik silně ovlivněny právě pohlavím. Je to pochopitelné, neboť rozvod má odlišné dopady na muže a ženy. Zatímco u žen je spojen zejména se zhoršením jejich ekonomické situace, pro muže často znamená ztrátu kontaktu s dětmi (Hetherington, Kelly 2003, Dudová 2007).

Obdobná zjištění přitom potvrdila i data z naší studie. Na jejich základě lze shrnout, že existují výrazné rozdíly v tom, jakým způsobem hodnotí dopady rozvodu či rozchodu na svůj život muži a ženy (viz grafy 1 a 2). Zatímco ženy si statisticky významně častěji než muži stěžují na zhoršení finanční situace (46,4 % žen, ale pouze 16,1 % mužů), muži naopak častěji než ženy konstatovali negativní vliv rozpadu partnerství na jejich vztah s dětmi (36,4 % mužů a 9,6 % žen). Tyto genderové diference přitom poměrně jednoznačně odráží porozvodovou zkušenost většiny rozvedených otců a matek. Děti jsou obvykle svěřovány do výhradní péče matky (děje se tak ve více než 85 % případů), zatímco rozvedeným otcům je obvykle uloženo platit na děti (často minimální) výživné, které v mnoha případech nedosahuje ani 30 % reálných nákladů na výchovu dítěte (Dudová 2007). Přestože nelze popřít, že řada mužů se o své děti stará i po rozvodu a roste i počet párů, které mají děti ve střídavé péči, výzkum R. Dudové (2007) ukázal, že řada mužů se placení výživného vyhýbá a o své děti ztrácí brzy po rozvodu zájem. Ženy jsou tak nuceny čelit přechodu z dvoupříjmového modelu na model jednopříjmový a volit nejrůznější strategie k tomu, aby zajistily uspokojivý životní standard pro sebe a své děti a alespoň částečně nahradily chybějící příjem ex-partnera. Často přitom musí bojovat s neuspokojivými podmínkami pro kombinaci práce a péče o děti i s diskriminací na straně zaměstnavatelů. Výsledkem je proto často radikální propad jejich životní úrovně. Naopak negativní dopad rozvodu/rozchodu na vztahy mužů s dětmi může souviset, vedle omezení jejich kontaktu s dětmi, také s tím, že ženy často působí jako „mediátorky“ mezi otcem a jeho dětmi. Po rozvodu nebo rozchodu se však v této roli ve prospěch svého ex-partnera obvykle odmítají dále angažovat (Dudová 2007).

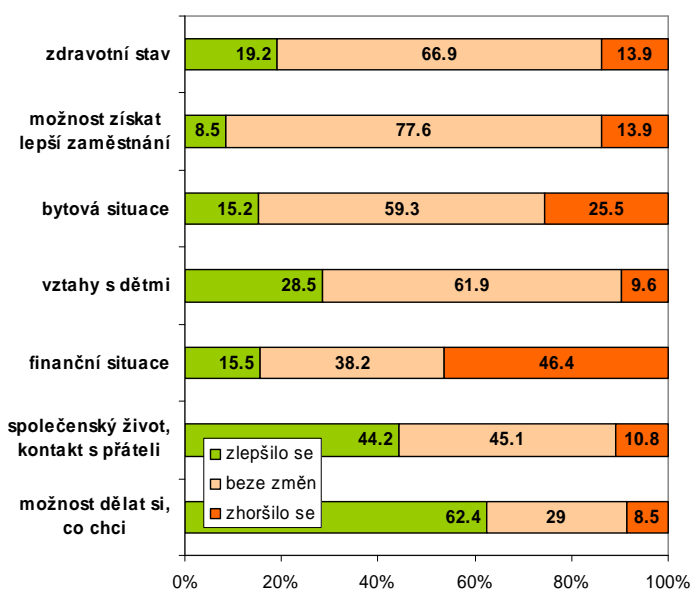
Přestože se přes 62 % žen a přes 65 % mužů domnívá, že rozvod či rozchod zlepšil jejich možnosti dělat to, co sami chtějí, existuje statisticky významný rozdíl mezi tím, kolik mužů a žen s tímto tvrzením naopak nesouhlasí. Žen, kterým rozvod či rozchod podle jejich názoru zhoršil jejich osobní autonomii, je 8,5 %, oproti tomu mužů je pouze 3,5 %. Také tato genderová diference může souviset se skutečností, že ženy s dětmi jsou po rozvodu obvykle přetíženy pečovatelskými i živitelskými povinnostmi, které pochopitelně také výrazně limitují jejich možnosti dělat to, co by si samy přály.

Přes všechny nepříjemnosti se však zdá, že rozvod či rozvod „prospívá“ především ženám. Pokud jde o zdravotní stav, necelých 20 % žen, ale pouze 6 % mužů se domnívá, že rozvodem se jejich zdravotní stav zlepšil. Na skutečnost, že po té, co se ženy vyrovnají s nejtěžším obdobím cca 1-2 roků po rozvodu, se jim obvykle vede poměrně dobře, lépe než muži se dovedou vyrovnat s následky rozvodu a z celé situace často vycházejí spíše jako „vítězové“ než „poražení“, poukázala i rozsáhlá longitudinální studie autorů Hetherington a Kellyho (2003).

Graf 1: Dopady rozpadu partnerského vztahu na muže



Graf 2: Dopady rozpadu partnerského vztahu na ženy



Zdroj: Životní dráhy 2010

Na to, jak lidé hodnotí dopady rozvodu či rozchodu, má vedle pohlaví vliv i řada dalších faktorů. V následující části se zaměřím na vliv proměnných, jako jsou vzdělání a přítomnost nezletilých dětí v době partnerského rozpadu. Soustředím se také na to, zda existují rozdíly mezi tím, jak lidé hodnotí dopady rozvodů na straně jedné a rozpadů dlouhodobých nesezdaných soužití na straně druhé (tj. nesezdaných soužití, v nichž spolu partneři žili ve společné domácnosti alespoň 6 měsíců).

Aby bylo možné pracovat s výše uvedenými položkami v grafech 1 a 2 jako s jedním celkem, použila jsem faktorovou analýzu, v rámci níž se vytříbily tři hlavní skupiny vnitřně provázaných

faktorů: *faktor ekonomické situace* (který sytí převážně položky dopad rozvodu na finanční zajištění, bytovou situaci a možnost získat lepší zaměstnání), *faktor vztahů a zdraví* (který sytí proměnné dopad na vztahy s dětmi, dopad na společenský život a kontakt s přáteli a dopad na zdravotní stav) a *faktor osobní autonomie*, který je sytěn převážně proměnnou „dopad na možnost dělat si co chce“, ale také proměnnou „společenský život a kontakt s přáteli“, která částečně sytí i předchozí faktor. Pro sledování závislosti těchto faktorů na dalších proměnných, jsem použila porovnání středních hodnot faktorových skóre s pomocí analýzy rozptylu (tzv. ANOVA).

Pokud jde o vliv *vzdělání* na hodnocení dopadů rozvodu či rozchodu, ukázalo se, že se statisticky významně odlišují především ženy s vysokoškolským vzděláním, které hodnotí pozitivněji dopady rozvodu či rozchodu na svou osobní autonomii. Pozitivní hodnocení dopadu rozvodu u této skupiny žen může souviset na jedné straně s tím, že mají patrně i větší finanční zdroje k tomu, aby porozvodovou situaci zvládly, než ženy s nižším vzděláním, v neposlední řadě to však může souviset také s jejich specifickým žebříčkem hodnot a vyššími nároky na osobní autonomii, svobodu a volnost v partnerském vztahu. Pokud jde o vliv *přítomnosti dětí ve vztahu*, ukázalo se, že tato proměnná má statisticky významný vliv zejména na faktor „vztahy a zdravotní stav“. Jak matky, tak i otcové hodnotí dopady rozvodu na tuto oblast více negativně než bezdětní a bezdětné.

Určitou roli v hodnocení dopadů rozpadu partnerského vztahu přitom hraje i skutečnost, zda šlo o *rozvod* či *rozchod*. Rozvod je často vnímán jako větší překážka než ukončení nesezdaného soužití. Podle některých teorií je to způsobeno zejména tím, že nesezdané páry investují do vztahu méně než sezdané (Brines, Jorney 1999). Rozdíly mezi nesezdanými soužitími a manželstvími se však ukázaly pouze v případě faktoru autonomie. Rozvedení a rozvedené hodnotí pozitivněji dopad rozpadu partnerského vztahu na aspekty spojené s faktorem osobní autonomie než muži a ženy po rozpadu nesezdaného soužití. Nesezdaná soužití jsou patrně více „demokratická“, otevřená a volnější než manželství, a proto po jejich rozpadu lidé narozdíl od manželství zpravidla nepozorují v tomto ohledu výrazné změny a tedy ani zlepšení.

Můžeme tedy shrnout, že rozvod a rozchod mají odlišné dopady pro muže a ženy, ukázalo se však, že důležitou roli v hodnocení dopadů na ukončení partnerského soužití hrají také další faktory, zejména pak skutečnost, zda byly v partnerském vztahu v době jeho rozpadu přítomny nezletilé děti, případně, zda šlo o nesezdané soužití nebo manželství.

Literatura:

Brines, J., K. Joyner. 1999. „The Ties That Bind: Principles of Cohesion in Cohabitation and

Marriage". *American Sociological Review* 64 (3): 333-355.

Dudová, R. 2007c. „Mateřství po partnerském rozchodu.“ Pp.41-71 in Dudová, R., Hastmanová, Š. *Otcové, matky a porozvodová péče o děti. Sociologické studie/Sociological studies 07:7*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

Hetherington, E. M., J. Kelly. 2003. *For Better or For Worse: Divorce Reconsidered*. New York: W. W. Norton & Company.

Marta Vohlídalová

Marta.Vohlidalova@soc.cas.cz

Text vzniknul za podpory projektu GA ČR „Proměny forem a uspořádání partnerského a rodinného života z hlediska konceptu životních drah“ (č. P404/10/0021).

»

Pracovní dráhy žen a mužů v době ekonomické krize

Klíčová slova: gender, nezaměstnanost, trh práce

Ekonomická krize zastihla Českou republiku v období pozitivního růstu ekonomických ukazatelů včetně růstu zaměstnanosti. Od konce roku 2004 systematicky klesala míra nezaměstnanosti a pozitivní vývoj jsme zaznamenali také v dalších sociálních ukazatelích jako je ohrožení chudobou. Navíc česká ekonomika nebyla příliš silně navázána na světové finanční trhy, a tak se světová ekonomická krize odrazila (alespoň na svém počátku) zejména v důsledku proexportní orientace českého průmyslu. Dopady ekonomické krize v České republice byly v důsledku toho od roku 2008 poměrně pozvolné. Míra nezaměstnanosti dosáhla svého vrcholu teprve na počátku roku 2010, kdy překonala hranici 10 % a poprvé byla vyšší pro u mužů než u žen (10,5 % pro muže a 9,8 % pro ženy). Zároveň během jednoho roku – mezi lety 2009 a 2010 – velmi rychle narostla dlouhodobá nezaměstnanost. Nárůst o 18 procentních bodů pro muže a 12 procentních bodů pro ženy nicméně nezměnil konstantní dominantní zastoupení žen mezi dlouhodobě nezaměstnanými. I když nezaměstnanost rostla zejména na začátku ekonomické krize výrazně rychleji u mužů, muži zároveň nalézali nová zaměstnání rychleji než ženy (*Změny v zaměstnanosti a nezaměstnanosti...*). Údaje o vývoji na trhu práce poukazují také na

prohlubování genderových nerovností – zesilování feminizace některých profesí (např. zdravotní sestry) a nárůst mzdových rozdílů ve vysoce kvalifikovaných oborech. Vzhledem k pomalému nárůstu míry nezaměstnanosti a dosažení jejího vrcholu až v roce 2010 nejsou sociální dopady na domácnosti dosud jasně zřetelné v dostupných statistických údajích. Je proto možné očekávat, že ty opravdu špatné zprávy teprve přijdou. Dosud nejsou dostupné žádné studie ani analýzy vlivu ekonomické krize na genderovou strukturu trhu práce nebo explicitně na genderovou rovnost v české společnosti.

Chybějící analýzu dopadů ekonomické krize na genderovou rovnost umožňují data dotazníkového šetření „Životní dráhy 2010“, které realizovalo oddělení Gender & sociologie a Centrum pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i. mezi říjnem a prosincem roku 2010. Na vzorku 4010 dotázaných, přinášíme některé odpovědi na otázku: Jak se v období ekonomické krize změnilo postavení mužů a žen na trhu práce v České republice? Při analýze dat, která poskytují retrospektivní údaje o pracovní dráze dotázaných, se zaměřujeme zvláště na zvyšování rizik na trhu práce v období ekonomické krize. Toto období definujeme jako období mezi lety 2008 – 2010. Jedná se nám zejména o genderovou dynamiku růstu nezaměstnanosti na českém trhu práce, konkrétně o souvislosti statisticky doloženého faktu, že muži se stávali během ekonomické krize častěji obětí nezaměstnanosti než ženy. Jelikož ekonomická krize vstoupila na trh práce strukturovaný genderovými nerovnostmi a znevýhodněním žen, je třeba prozkoumat procesy, které byly krizí spuštěny, více do hloubky. Zaměřujeme se na vliv výše dosaženého vzdělání, věku a pracovní pozice nebo ekonomického statusu na pozici žen a mužů na trhu práce a na riziko ztráty zaměstnání. Předpokládáme, v souladu s předchozími výzkumy, že věkové skupiny do 25 let a nad 49 let budou nejvýrazněji ohroženy nezaměstnaností. Naopak vyšší vzdělání a vyšší postavení v hierarchii organizace, stejně jako zaměstnání vyžadující vyšší kvalifikaci jsou předpoklady vyšších jistot na trhu práce. V neposlední řadě nás zajímají důvody ztráty zaměstnání, opět v době krize a před ní. Všímáme si také četnosti zkrácených úvazků a smluv na dobu určitou jako indikátorů růstu prekérnosti zaměstnání v době krize.

Data z analyzovaného reprezentativního dotazníkového šetření „Životní dráhy 2010“ ukazují, že ekonomická krize se odrazila ve zvyšování rizika nezaměstnanosti a celkovém růstu rizik na trhu práce. Celých 81 % z těch, kdo byli v době šetření nezaměstnaní, přišlo o práci v období ekonomické krize. Zároveň v letech 2008 až 2010 se stalo nezaměstnanými 31% z těch respondentů, kteří si již v době sběru dat opět našli práci nebo jinak změnili svůj ekonomický status (studium, podnikání, důchod, mateřská nebo rodičovská dovolená). Mateřská dovolená a studium souvisí, jak bylo možné

předpokládat, s problémovým vstupem na trh práce. 16 % žen, které ukončily v letech 2008 až 2010 mateřskou nebo rodičovskou dovolenou, zůstalo nezaměstnanými, stejně jako 17 % absolventů z let 2008 až 2010.

Základní vzdělání a střední vzdělání bez maturity a vyučení měly tři čtvrtiny nezaměstnaných mužů a dvě třetiny nezaměstnaných žen. Zatímco u mužů výrazně zlepšuje možnosti uplatnění na trhu práce již středoškolské vzdělání s maturitou, ženy s tímto vzděláním tvoří více než čtvrtinu všech nezaměstnaných. Tato skutečnost je důsledkem genderové dynamiky na trhu práce, kdy ženy s vysokoškolským vzděláním v obavě, že nebudou na vysoce kvalifikované pozice přijaty, přijímají pracovní místa vyžadující pouze středoškolské vzdělání s maturitou. Tato strategie se v kvalitativních výzkumech pracovních drah objevuje u žen, které byly matkami malých dětí nebo mateřství plánovaly. Pro ně bylo prioritou nalézt si zaměstnání, které půjde sladit s péčí o rodinu, vzhledem k tomu, že často vnímaly mateřskou roli jako neslučitelnou s náročnější profesní kariérou (Křížková, Maříková, Hašková, Formánková, 2011). Ekonomická krize tedy přinesla zvýšený důraz na vzdělání v podobě šancí nalézt nové zaměstnání. Jestliže v posledních třech letech před ekonomickou krizí (2005 – 2007) bylo mezi ženami, které vstupovaly do nového zaměstnání 36 % vyučených, 40 % středoškolaček a 15 % vysokoškolaček, v období ekonomické krize už byla každá pátá žena, která našla zaměstnání, vysokoškolsky vzdělaná a pro ženy s nižším než středním vzděláním výrazně poklesly šance zaměstnání najít. U mužů v tomto ohledu nedošlo s ekonomickou krizí k významnému posunu.

Ženy a muži, kteří se stali nezaměstnanými po roce 2008, pracovali nejčastěji v nízko-kvalifikovaných profesích. Také z typu profesí, které nezaměstnaní v posledním zaměstnání zastávali, je patrná souvislost s výší dosaženého vzdělání. Nejčastěji se v době krize stávali nezaměstnanými pomocní a nekvalifikovaní pracovníci (19 %). Vysokou míru ztráty zaměstnání vykazují také řemeslníci (21 %), provozní pracovníci ve službách a obchodě (19 %) a obsluha strojů a zařízení (15 %), tedy profese, které vyžadují středoškolské nebo nižší vzdělání.

Růst nejistot na trhu práce v České republice dokumentuje také rostoucí četnost práce na zkrácený úvazek a se smlouvou na dobu určitou, a to zvláště u žen. Z celkového počtu žen, které vstupovaly do zaměstnání v posledních třech letech před ekonomickou krizí (mezi lety 2005 a 2007), pracovalo na zkrácený úvazek 7,5 %. Tento podíl vzrostl na 17,5 % z těch žen, které našly zaměstnání v období ekonomické krize mezi lety 2008 – 2010. Dále roste podíl zaměstnaných pracujících na smlouvu na dobu určitou. Jestliže v posledních třech letech před ekonomickou krizí vstupovalo do zaměstnání se smlouvou na dobu určitou 15 % žen a 12 % mužů, v době ekonomické krize vstupovalo do zaměstnání se smlouvou na dobu určitou již 36,5

% žen a 32 % mužů. Právě pracovní smlouva na dobu určitou představuje vedle běžného propuštění nebo zániku či restrukturalizace pracoviště velice častý důvod ukončení zaměstnání. Mezi lety 2008 až 2010 ztratilo práci z těchto důvodů 28 % nezaměstnaných. Oproti tomu před rokem 2007 ztratilo práci ze stejných důvodů pouze 13 % nezaměstnaných v našem vzorku. Zaměříme-li se na rozdíly v důvodech ztráty zaměstnání mezi muži a ženami, nenacházíme v datech výrazné rozdíly.

Data z reprezentativního šetření „Životní dráhy 2010“, které proběhlo na konci období let 2008 – 2010, označovaného jako ekonomická krize, prokázala nárůst rizik nezaměstnanosti a dlouhodobé nezaměstnanosti, resp. problémů z nezaměstnanosti vystoupit a nalézt zaměstnání zejména pro skupiny žen s nižším než středoškolským vzděláním, pro ženy po rodičovské, absolventy škol a muže s nízkým vzděláním a v málo kvalifikovaných zaměstnáních. Muži sice ztráceli zaměstnání častěji, ale také rychleji než ženy našli nové zaměstnání. Vysokoškolské vzdělání představuje pro ženy v době ekonomické krize více než dříve jednoznačnou výhodu v rámci populace žen při nalézání zaměstnání a šance žen s nižším vzděláním výrazně klesají. V období ekonomické krize také výrazně narostl podíl nejistých typů práce, které jsou nabízeny zejména ženám – práce na zkrácený úvazek a smlouva na dobu určitou – a které často vedou právě k nezaměstnanosti a celkové nejistotě pozice na trhu práce.

Literatura:

ČSÚ 2010. Změny v zaměstnanosti a nezaměstnanosti v České republice v porovnání s ostatními zeměmi EU. (http://www.czso.cz/csu/csu.nsf/informace/cza_m080410analiza10.doc)

ČSÚ 2009. Struktura mezd zaměstnanců v roce 2008. Praha: ČSÚ.

ČSÚ 2010. Struktura mezd zaměstnanců v roce 2009. Praha: ČSÚ.

ČSÚ 2011. Struktura mezd zaměstnanců v roce 2010. Praha: ČSÚ.

Indicators for monitoring the Employment Guidelines including indicators for additional employment analysis. 2010 Compendium. European Commission.

(<http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=4093&langId=en>)

Křížková, A., H. Maříková, H. Hašková, L. Formánková 2011. Pracovní dráhy žen v České republice. Praha: SLON.

Alena Křížková, Lenka Formánková

Alena.Krizkova@soc.cas.cz

Lenka.Formankova@soc.cas.cz

Tento článek byl napsán s podporou grantového projektu Grantové agentury ČR „Proměny forem a uspořádání partnerského a rodinného života z hlediska konceptu životních drah“, č. P404/10/0021.

»

Specifika českého refamilializačního modelu

Klíčová slova: rodičovství, trh práce, gender

V porovnání s evropskými zeměmi je na tom ČR z hlediska zaměstnanosti matek dětí mladších 15 let špatně. U více než 40 % rodin s oběma rodiči a dítětem pod 15 let je uplatňován model jediného živitele. Vyššího podílu (o 1 %) dosahuje v Evropě již jen Řecko a Maďarsko (OECD 2007 – LMF2.2.A). V praxi to znamená, že se zde ženy stávají kvůli mateřství na dlouhou dobu oficiálně ekonomicky neaktivní, případně nezaměstnané. Zatímco mezi 15-24letými není rozdíl mezi mírou nezaměstnanosti českých mužů a žen téměř žádný, mezi 25-39letými je míra nezaměstnanosti žen oproti míře nezaměstnanosti mužů téměř dvojnásobná (ČSÚ 2010). V tomto článku si kladu otázku, zda a jakým způsobem se v průběhu posledních padesáti let proměňovalo chování českých matek z hlediska kombinování pracovního a soukromého života. Odpověď na tuto otázku hledám za pomoci analýzy dat z reprezentativního výběrového šetření české populace (*Životní dráhy 2010*; N = 4010 respondentů ve věku 25-60 let), které proběhlo na konci roku 2010 pod vedením SOÚ AV ČR, v.v.i.

Z historického hlediska se doba, po kterou zůstávaly matky doma s dětmi v české společnosti od konce 50. let 20. století postupně prodlužovala. S dítětem narozeným mezi lety 1957-1974 zůstaly více než $\frac{3}{4}$ matek v domácnosti maximálně 2 roky do návratu do zaměstnání nebo do narození dalšího dítěte. Od 90. let je již patrný dominantní model tříleté péče o dítě v domácnosti s tím, že ale více než čtvrtina žen zůstává doma s každým dítětem do návratu na trh práce nebo do narození dalšího dítěte ještě déle (viz tabulku 1). Tyto změny byly doprovázeny prodlužováním intervalu mezi narozením prvního a druhého dítěte. V období socialismu se tento interval pohyboval mezi 2 a 3 roky. Od začátku 90. let se zvýšil na 5 let (Svobodová 2007). Navíc, praxe řetězení rodičovských dovolených bez meziprodání návratu do zaměstnání se v české společnosti značně rozšířila. Zatímco se mezi matkami narozenými v letech 1929-1959, které mají alespoň dvě děti, pohyboval podíl těch, které porodily své druhé dítě během doby, po kterou

byly se svým prvním dítětem doma, okolo 40-56 %, mezi matkami alespoň dvou dětí, které se narodily v sedmdesátých letech (případně později), již své druhé dítě porodily v době, kdy plně pečovaly o své první dítě, více než tři čtvrtiny z nich (Palonciová 2011). Matky tedy často a stále častěji navazují druhým těhotenstvím na celodenní péči o své první dítě a na trh práce se vrací až poté, co ukončí rodičovskou dovolenou s druhým dítětem. To je ovšem v současné době již poměrně dlouhá doba, která nepřispívá návratu matek k jejich původnímu zaměstnavateli.

Téměř 90 % matek s dítětem mladším tří let a více než polovina matek s nejmladším dítětem ve věku 3-5 let zůstává v domácnosti nebo vykonává pouze občasné brigády. Podíl těchto matek se v českých rodinách s nejmladším dítětem ve věku 3-5 let oproti druhé polovině 70. let více než zdvojnásobil. V případě rodin s nejmladším dítětem ve věku 6-10 let se jejich podíl zvýšil dokonce 25krát. Naopak v případě otců dochází k intenzifikaci jejich časových investic do výdělečné činnosti v podobě přesčasových hodin (viz tabulku 2).

V rodinách s oběma pracujícími rodiči došlo po roce 1989 k významnému poklesu ve využívání nerodinné péče o děti, která souvisí s rušením institucí denní péče o děti. Zároveň se v rámci rodin s oběma pracujícími rodiči zvýšil podíl těch, které spoléhají na péči poskytovanou prarodiči, případně se v nich oba pracující rodiče v péči o děti střídají (viz tabulku 3).

Tento proces lze charakterizovat termínem refamilializace. Na základě výše uvedených dat lze současný refamilializační trend charakterizovat následovně: Největší porevoluční změnou byl s ohledem na děbu práce a péče v rodinách s malými dětmi růst podílu žen v domácnosti, nezaměstnaných nebo vykonávajících občasné brigády a zároveň pokles využívání předškolních zařízení péče o děti. Relativně vysoký není pouze podíl matek bez placeného zaměstnání, ale i matek pracujících na smlouvu na dobu určitou, bez pracovní smlouvy, případně na dohody o provedení práce nebo činnosti. Mezi pracujícími matkami s dítětem mladším 7 let je jich celá třetina, mezi pracujícími matkami s nejmladším dítětem ve věku 7-10 let čtvrtina a teprve mezi pracujícími matkami, jejichž děti jsou starší 15 let, jejich podíl klesá pod 15 % ve prospěch práce na dobu neurčitou. Na fakt, že je návrat žen na trh práce spojen s vyšším než průměrným (v ČR 8,5 %) výskytem práce na dobu určitou, a na to, že je tento typ práce matkami dětí do 7 let vykonáván v naprosté většině případů nedobrovolně, poukázal již Hora (2009). Z hlediska jistoty na trhu práce znamená výdělečná činnost bez pracovní smlouvy, na smlouvu na dobu určitou nebo na dohodu o provedení práce podřadné pracovní podmínky. V rodinách s oběma pracujícími rodiči došlo k nárůstu podílu těch, kteří zajišťují péči o své předškolní děti zatížením prarodičů nebo vlastními silami, a to velmi často při plné a neflexibilní pracovní době i místu práce mimo domov. Méně než čtvrtina pracujících matek a pouhé 1 % pracujících otců

s dítětem mladším 7 let totiž pracuje na zkrácený úvazek, méně než desetina pracujících matek a 7 % pracujících otců s takto malým dítětem má možnost (spolu)určovat časové rozmezí výkonu své práce a pouze 5 % pracujících matek a 1 % pracujících otců s takto starým dítětem má možnost pracovat alespoň částečně z domova.

Jaký závěr je možné z výše uvedených dat vyvodit? Česká republika se zařadila mezi evropské státy s nejsilnějším uplatněním modelu muže živitele a ženy pečovatelky v rodinách s dětmi mladšími 15 let. Tento model dominuje v české společnosti nejen v rodinách s dítětem mladším tří let, ale také v rodinách s nejmladším dítětem staršího předškolního věku, a jeho

uplatnění v rodinách s nejmladším dítětem ve věku povinné školní docházky také není marginální. Reprezentativní šetření české populace z roku 2010 potvrdilo, že zde tento model nebyl uplatňován odjakživa, a odhalilo specifika českého refamilializačního modelu. Ta zahrnují růst podílu matek v domácnosti, pokles ve využívání předškolních zařízení a vysoký podíl pracujících na smlouvu na dobu určitou, bez pracovní smlouvy, případně na dohody o provedení práce apod. mezi zaměstnanými matkami dětí pod 15 let. Takové pracovní uplatnění oslabuje jejich vyjednávací pozici, současné i budoucí příjmy, postavení, a tak i možnosti rozhodování (nejen) na trhu práce a přispívá tak k genderovým nerovnostem ve společnosti.

Tabulka 1: Počet měsíců, po které zůstávaly české matky s dítětem doma do návratu do zaměstnání nebo do narození dalšího dítěte – podle roku narození dítěte (v %)

Rok narození dítěte	Matka 0-12 měsíců doma	Matka 13-24 měsíců doma	Matka 25-36 měsíců doma	Matka 37 a více měsíců doma	Celkem
1957-1974	39	37	16	8	100
1975-1979	27	35	25	13	100
1980-1989	17	36	36	11	100
1990-1999	10	20	43	27	100
2000-2010	13	16	44	27	100

Zdroj: Životní dráhy 2010.

Tabulka 2: Převládající pracovní postavení žen a mužů v různých fázích rodinného cyklu – podle roku narození dítěte (v %)

Rok narození dítěte	muži			ženy			
	Práce přesčas	Plný úvazek	Celkem*	Plný úvazek	Částečný úvazek	V domácnosti, MD/ RD, bez zaměstnání, pouze brigády	Celkem
v době, kdy bylo nejmladšímu dítěti méně než 3 roky							
1975-1979	12	85	97	29	6	65	100
1980-1989	17	80	97	28	7	65	100
1990-1999	17	81	98	15	5	80	100
2000-2010	17	78	95	9	3	88	100
v době, kdy bylo nejmladšímu dítěti 3-5 let							
1975-1979	13	86	99	62	15	23	100
1980-1989	13	86	99	61	16	23	100
1990-1999	17	81	98	55	12	33	100
2000-2010	17	80	97	36	11	53	100
v době, kdy bylo nejmladšímu dítěti 6-10 let							
1975-1979	13	87	100	90	8	1	100
1980-1989	12	87	99	87	7	6	100
1990-1999	15	84	99	84	8	8	100
2000-2010	18	81	99	64	10	25	100

Zdroj: Životní dráhy 2010.

Poznámky:

* Dopočet do 100 % tvoří podíl otců, kteří byli v dané fázi rodinného cyklu bez placené práce, pracovali brigádně nebo na částečný úvazek.

Tabulka 3: Převládající způsob zajištění péče o dítě v různých fázích rodinného cyklu v rodinách, kde byli oba rodiče zaměstnaní – podle roku narození dítěte (v %)

	Instituce péče o děti (např. jesle, mateřská škola, družina)	Rodiče vlastními silami (střídali se v péči)	Prarodiče	Placené hlídání (případně sousedská výpomoc)	Alespoň jeden rodič pracoval z domova	Celkem
Rok narození dítěte	v době, kdy bylo nejmladšímu dítěti méně než 3 roky					
1975-1979	68	12	15	5	0	100
1980-1989	72	9	17	1	1	100
1990-1999	58	19	21	0	1	100
2000-2010	29	32	28	7	5	100
	v době, kdy bylo nejmladšímu dítěti 3-5 let					
1975-1979	86	4	8	1	1	100
1980-1989	87	5	7	0	1	100
1990-1999	81	8	11	0	0	100
2000-2010	77	9	13	0	1	100
	v době, kdy bylo nejmladšímu dítěti 6-10 let					
1975-1979	77	14	9	0	0	100
1980-1989	80	12	7	0	1	100
1990-1999	78	14	7	0	1	100
2000-2010	74	16	9	0	1	100

Zdroj: Životní dráhy 2010.

Literatura:

ČSÚ 2010. *Zaměstnanost a nezaměstnanost v ČR podle výsledků výběrového šetření pracovních sil 2010*. Praha: ČSÚ. Dostupné na <http://www.czso.cz/csu/2011edicniplan.nsf/p/3115-11>. Citováno 25.6.2011.

Hora, O. 2009. „Situace rodičů s dětmi do sedmi let na trhu práce podle výsledků výběrového šetření pracovních sil.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 10 (2): 42-53.

OECD Family Database 2007 – LMF2.2.A. Dostupné na http://www.oecd.org/document/4/0,3343,en_2649_34819_37836996_1_1_1_1,00.html.

Citováno 1.7.2011.

Palonciová, J. 2011. „Vztah profesní dráhy a založení rodiny z hlediska generací žen.“ *Fórum sociální politiky* 5: 2-7.

Svobodová, K. 2007. *Životní situace vícedětných rodin*. Praha: VÚPSV, v.v.i.

Hana Hašková

Hana.haskova@soc.cas.cz

Tento článek byl napsán s podporou grantového projektu Grantové agentury ČR „Proměny forem a uspořádání partnerského a rodinného života z hlediska konceptu životních drah“, č. P404/10/0021.

« Vydává Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., dne 1.11.2011 » « Šéfredaktorka: Renata Mikešová »
 « Redakční rada: Daniel Čermák, Radka Dudová, Jana Chaloupková, Yana Leontiyeva, Pat Lyons, Petra Guasti, Natalie Simonová, Eva Mitchell, Petr Sunega, Iva Štohanzlová » « Technická redaktorka: Jana Slezáková »
 « Adresa: SOCIOWEB, Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Jiřská 1, 110 00 Praha 1, tel./fax: +420 222 221 662, e-mail: socioweb@soc.cas.cz » « ISSN 1214-1720 »

« © Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha »